

Egy vers, amely felépíti és lebontja önmagát

JÓZSEF ATTILA: [IRGALOM, ÉDESANYÁM, MAMA...]

I.

József Attila alábbi sora korábban a töredékek között kapott helyet, a legutóbbi kritikai kiadás azonban már a teljes versek közé sorolja:¹ „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!” 1937 első felében keletkezett, abban a félévben, amelyben József Attila végleg összeomlott, és olyan állapotba jutott, amelyből napokra, hetekre még ki-ki tudott kerülni, de amely végeredményben örvénszerűen egyre mélyebbre és mélyebbre rántotta a betegségével küzdő költőt.

Az első szóban, az „irgalom”-ban egyszerre van jelen a kérés, az esdeklés, a vágyakozás, a fohászkodás, a könyörgés és az elfúló elkeseredés hangja. Erőteljes szó, a vallásos képzetkörbe és szókincsbe tartozik. Főnévi alakban is használjuk, de gyakoribb – és éppen a fent felsorolt szövegfajtákban gyakoribb – az igei alakja: *irgalmazz vagy irgalmazz nekünk*.² Ha az elvileg személytelenebb *irgalom* alakot használjuk, akkor automatikusan egyes szám első személyre vonatkoztatjuk, vagyis *irgalmazz* → *nekünk*, de *irgalom* → *nekem / nékem*. Vagyis az első szó azonosítja nemcsak azt, hogy milyen szövegről van szó (könyörgésről), de valószínűsíti azt is, hogy a megszólaló egyes szám első személyben beszél, nem egy közösség nevében, és azt is, hogy önmaga számára kéri az irgalmat.

A második szó a megszólított. A vallásos képzet helyére egy emberi viszony kerül, a megszólított nem az Atya, hanem az anya. Mégpedig az anyára használt leginkább értékteli, legmagasztosabb szóalakkal, az *édesanyával* megnevezve, személyes névmásos alakban, ami a leginkább tisztelettel teljes: „édesanyám”. A harmadik szó tulajdonképpen redundáns, mondhatnánk, hogy felesleges, mert nem tesz mást, mint megismétli a megszólítást. De az „édesanyám” felfelé stilizáló gesztusa után a „mama” alakváltozat személyes, családi, familiáris, sőt gyermeki. Vagyis mintha egy gyermek kérne irgalmat a felnőtt édesanyától valamiért, amiről még nem esett szó, amit még nem sejtethünk. Már csak azért sem, mert a vers a legmagasabb érzelmi hőfokon, a legnagyobb intenzitású szóval kezdődött: az irgalom kérése, magának a könyörgésnek a kimondása után kérdés, hogyan tud előrehaladni a vers, mármint hogyan tudja ezt fokozni, vagy mit tud ehhez hozzátenni.

A vers három főnévvel kezdődött, utánuk következik a negyedik szóban az első ige, a „nézd”. A felszólító módú igealak a megszólított anyának szól, és egyelőre meghatározatlan, hogy mire vonatkozik. Végképp nem tudjuk a jelentését azáltal, hogy egy indulatszó követi, a „jaj”, amiből még mindig nem derül ki, hogy mi a felkiáltás oka vagy célja. Mindenesetre a „jaj” megerősíti az irgalomkérés fájdalmas mozzanatát: valami van, ami miatt a beszélő a – kétszeresen megszólított – anyához fordul, rámutat valamire, és ami miatt irgalmat kér.

Ami mielőtt tovább olvasnánk a verset, két okból is meg kell állnunk. Mintha itt lenne a vers – verssor – középpontja, mintha itt átfordulna valami másba a vers. Egy-

részt ritmikailag találunk itt váltást, másrészt mondattanilag. A mondat eddig csupa egyszavas elemből állt, minden szó után meg kellett állni, szünet következett, ezért minden egyes szót vessző választott el. Mondattanilag indokolt volt ez a szaggatottság (megszólítások, indulatszók, egyszavas mondatok), viszont azt eredményezte, hogy a levegővétel kapkodó, ziháló lett, ami nagyon erős indulatra vall. Minden egyes szó külön hangsúlyt és jelentőséget kapott, nagy érzelmi erők robbantak benne.

A ritmus ugyanakkor szabályos hexameter, mégpedig nagyon erősen ritmizált, pörgő hexameter: – u u I – u u I – u u I – – I – u u I – – . Vagyis a vers közepén áll meg először – és egyetlenegyszer – a daktilusok rohanása, pörgése, a negyedik ütemben, mégpedig éppen az egyszavas igénél és a fájdalmat kifejező indulatszónál: „nézd, jaj” I – – I . Utána az önálló ritmikai egységként értelmezhető adóniszi sor következik, a kötött hexameteres zárlat: „kész ez a vers is”: – u u I – – . Ez az egység viszont – és itt kell visszakanyarodni a mondattanhoz –, szemben az eddigiekkel, egy egyszerű, de tagolt mondat, alannyal, állítmánnyal, jelzővel, kötőszóval. *Kész ez a vers is* – miközben ez a felsor grammatikailag tagolt mondat, nincsenek benne a levegővételt, a zihálást jelző, a mondatot megszakító szünetek, közben viszont csupa egyszótagos szóból áll. Vagyis a sor első fele csupa hosszabb szóból, de egyszavas zenei és mondattani szakaszból állt („irgalom, édesanyám, mama” – u u I – u u I – u u), középpontja két egyszavas és egyszótagos szakaszból („nézd, jaj” – –), második fele pedig ritmikailag és mondattanilag nagyon összefogott, de csupa nagyon rövid szóból áll („kész ez a vers is” – u u I – –).³

A vers utolsó mondatának bejelentése, hogy elkészült a vers, magára erre a versre vonatkozik. Akkor hát teljes versről van szó, nem töredékről, hiszen azt állítja, hogy „kész” van a vers. És azzal, hogy a verssort megírta, egyik szóról a másikra felépítette a verset, majd azt késznek nyilvánította, ezzel meg is szüntette, lezárta, ellehetetlenítette a folytatást, mert ami kész van, az tovább nem építhető. Ha nem volna anakronisztikus József Attila versére használni a kifejezést, azt mondanám, konstruál és dekonstruál egy verset József Attila, elemenként felépíti, majd a sor végére érve végérvényesen befejezi a költeményt, lehetetlennek mondja a folytatást, miközben az olvasó az egyetlen sort látva mindenképpen töredékként érzékeli azt.

A „kész ez a vers” állításhoz hozzátesz egy „is” kötőszót a mondat végére, ami feleslegesnek, főként pedig súlytalannak tűnhet a vers első felének indulatteljes kifejezései, majd a második fele lezárást és végérvényességet állító mondata után. Ez az „is” arra vonatkozik, hogy sok más verse is készen van, hogy megint itt van egy újabb vers, amit megírt. Vagyis a második felsort értelmezhetjük úgy, hogy azt állítja, hogy a beszélő-költő írt egy verset, de az is lehet, hogy már sok verset írt, többek között ezt *is*.

Milyen viszonyban áll vagy állhat az irgalom kérése és a vers elkészülte? A vers első és második felének logikai összefüggését kell ennek megválaszolásához felderítenünk. Az egyik feltételezhető kapcsolat, hogy az irgalom megadásának lehetséges indoka a vers elkészülte. Nem tudjuk, mi a bűn, amiért az irgalmat kéri a költő-beszélő, de az bizonyos, hogy a vers elkészülte, ennek a versnek az elkészülte, vagy versek sorozatának elkészülte („is”) indoka lehet az irgalom megadásának. A másik feltételezhető kapcsolat, hogy azért kér irgalmat a költő-beszélő, mert elkészült a vers. A gondolatmenet eszerint az, hogy minden egyes újabb elké-

szült verssel közelebb kerül a halálhoz, vagy azért, mert mindenről és mindig tud verset írni,⁴ vagy azért, mert az ürességhez kerül egyre közelebb, vagy azért, mert minden egyes elkészült vers azt jelenti, hogy azt már nem kell megírnia. Vagyis azért már nem kell élnie, hogy megírja azt (ezt) a verset, hiszen az már elkészült. Harmadrészt megfogalmazható a viszony úgy is, hogy bár az irgalom elérésének eszköze a versírás, de bebizonyosodott, hogy a vers elkészülte nem jelent irgalmat az én számára, ezért más kérést kell megfogalmaznia: hátha a – már halott – édesanya irgalmat tudna gyakorolni a szenvedésben.

„Kész ez a vers” – ebből az következik, hogy a vers önmagából megérthető, hogy a benne szereplő szavak megmagyarázzák egymást, felépítenek egy teljes világot. Ebben a világban egy szenvedő ember szólal meg, aki valamiféle megváltásra, vagy legalábbis irgalomra vágyik, de ehhez nem az Istenhez fordul, hanem egy nagyon személyesen megszólított édesanyához. Önmagát költőként definiálja, akinek legfőbb – illetve az irgalmat magyarázó, indokló vagy feltételező – tevékenysége a versírás. A vers autoreferenciális, a szöveg önmagára az előttünk álló szövegre vonatkozik, és keletkezése közben mutatja a verset: amikor elkezdjük olvasni, még nincsen kész, csak az utolsó szó leírásával és a vers kész mivoltának bejelentésével válik teljessé – és egyúttal folytathatatlaná is.

II.

József Attila esztétikája szellemében a vers megérthető önmagában, minden elemét komolyan véve. *Irodalom és szocializmus* című 1931-es tanulmányában azt írja, hogy „a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többi – vagyis a mű világának minden pontja archimedeszi pont. [...] a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás”.⁵ Ebből számunkra most az a gondolat fontos, hogy a mű minden pontja (és nemcsak minden sora, hanem minden szava is) kölcsönviszonyban áll a mű minden más pontjával, és így egy olyan új szerkezetet, struktúrát alkot, amely teljes valóságot hoz létre, konstruál meg előttünk. Az „archimedeszi pont” elméletét, minden egyes elem kapcsolódását minden más elemhez hosszabb versekben csak körüljárni, érzékeltetni tudjuk, ez a vers viszont a maga tömörségével szinte felkínálja magát az illetén elemzésre.

Am ha az eddigiekben ezt a metódust követtük, akkor most lépünk túl a puszta szövegen, és vizsgáljuk meg a szöveg más szövegekkel való kapcsolatát. Mert egyfelől a vers autonóm struktúra, másfelől azonban szövegek egymásutánjába illeszkedő újabb szöveg, amelynek nyelvét és képeit más szövegektől kapja.

A vers abba a hagyományba illeszkedik, amelyben a vers önmagáról a versírásról szól, a vers születéséről, keletkezéséről, formálódásáról. E verstípus talán legismertebb példája Lope de Vega *Szonett a szonettéről* című alkotása.⁶

*A kedvesem szonettet kért ma. Gond dúl
Elkemben és szorongva kezdem én.
Tizennégy sorból áll a költemény,
A három első itt szökebb bolondul.
Féltem, hogy nem lesz rím, mely visszakondul,
És itt vagyok az új sor közepén,*

*Csak futna le a Négyes könnyedén
Nem főne a fejem a Hármasoktul.*

*Aztán a költő a Hármasba lép,
És sikerült, úgy látszik, a merész tett,
Mert már e sorral zárul is a kép.*

*A második versszak rímelni készlet,
Tizenhárom a sor. Mindegyik ép.
Most meg tizennégy. Versem íme kész lett.*

Mivel a verset Kosztolányi Dezső fordította, és a *Modern költők* című antológia 2. kiadásában jelent meg magyarul 1921-ben, a könyvet pedig József Attila sokat forgatta, okkal feltételezhetjük, hogy jól ismerte. Ám az eljárás hasonlósága kiáltóvá teszi az eltéréseket és különbségeket. Lope de Vega felépít egy szabályos, 14 sorból álló szonettet, mindvégig jelzi, hol jár a versírásban, és a versvégi bejelentés („Versem íme kész lett”) büszke öntudattal hangzik el, egy költői bravúr kinyilatkoztatása, egy teljessé formált vers elkészültének öröme sugárzik belőle. József Attila azzal, hogy szintén bejelenti: „kész ez a vers is”, még jobban felhívja a figyelmet arra, hogy egy töredék, egy egysoros lett kész. A formai tökély – itt a hexameter – szintén ellentétben áll a vers töredék-mivoltával. Vagyis úgy vélem, a töredék vagy teljes vers vitájában azért nem lehet egyértelmű nyugvópontonra jutni, mert a vers töredékességében teljes, jelentéséhez hozzá tartozik, hogy a töredéket állítja késznek, illetve hogy a késznek állított vers éppen ezért folytathatatlan. A két vers befejezettségének különbsége eredményezi részben azt is, miért egészen más hangoltságú a bejelentés: a büszkeség és a bravúr teljesítése feletti öröm hangja hatja át Lope de Vega szonettjének zárlatát, a szorongás és könyörgés hangja érződik József Attila versének bejelentésében – ahogyan a két vers egésze is ezeken a hangokon szólal meg.

Több olyan verset is írt József Attila 1937-ben, amelyek a vers keletkezésével foglalkoznak. Legteljesebben a *Költőnk és kora* című, vélhetően 1937 szeptemberében, tehát néhány hónappal később írott vers, amelynek első versszaka felépíti azt a világot, amelyet a következő öt bejár:

*Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és kora”.
Úgy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...*

A vers a zárlatában a megszűnésig jut el, a halálhoz, a „hullafoltok” jelezte pusztuláshoz, de ezt már nem köti össze a vers keletkezésével és lezárásával. De hogy a költészet is a semmibe, a némaságba, a halálba fut, az ebben az évben nagyon sokszor visszatér. Egy ugyancsak vélhetően 1937 nyarán írott versében (töredéké-

ben?) így ír: „Majd csöndbe fagnak a dalok”, vagyis a költészet iránya, a szavak gravitációs középpontja a semmi, „mert én úgyis meghalok”. Az 1937. április 11-én írott *Születésnapomra* pedig ha nem is a vers írásának folyamatát önti formába, de a versírás körülményeit, célját, programját és ethoszát.

Érdekes azt a szöveggörnyezetet is megnézni, amelyben versünk megfogalmazódott. A papírlapon, amelyen ceruzával az elemzett sor áll, van még egy töredék, egy félbehagyott, utóbb másképp folytatott és befejezett verssel:

*Roskad a kormos hó, cseperészget a bádogeresz már
s mintha csak egy millió, aranyos kis kékszemű lányka
venne körül mosolyogva, ha ébredesz, csacsi medve,
ugy nevet itt a derűs ég*

([Roskad a kormos hó...])

A vers korábbi változata a *Flóra 1-5.* ciklus első, *Hexameterek* című darabjának, és arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire foglalkoztatta József Attilát ekkor a hexameteres forma. Két szöveget is elkezdett egyazon lapon, s az elsőből (a lapon felül lévő *Irgalom, édesanyám, mama* kezdetűből) egy egysoros verset formált, ön maga írva meg a folytatás lehetetlenségét. A másodiknak az első sorát kicsit megváltoztatta, és hozzáírt egy ujjongó verset, amely a természet tavaszi újjászületéséről és az énnel a szerelem általi újjászületéséről beszél. A *Hexameterek* boldog vers, s ezt a boldogságot a fenti hexameteres töredék már megelőlegezi, nevet benne a derűs ég. Akár elhisszük a boldogságot a versnek, akár nem, mindenképpen azt is látjuk a két szöveg egymás melletti születését komolyan véve, hogy mennyi minden fér meg egy lélekben akár ugyanabban a pillanatban.

A vers egyetlen szóban egyezik csak meg egy másik ekkortájt keletkezett, szintén teljes műnek is, töredéknek is tekinthető szöveggel, de ez az egy szó olyan hangsúlyos mindkettőben, hogy – a keletkezés közelségén túl is – szükségképpen összekapcsolódnak az olvasói tudatban.

*Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága
önnön fájdalmaid boldogsága.*

*Istent alkotok (szivem szenved)
hogy élbess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!*

([Édesanyám, egyetlen, drága...])

Az *édesanyám* szó három alkalommal fordul elő József Attila egész költői életművében: *A Dunánál* soraiban így nevezi meg az édesanyját, bár meg nem szólítja benne. Abban a versben az *édesanyám* szó egy gondolat szolgálatában áll: az évek során főlhalmozott történelmi tapasztalat családon belüli átörökítésének, átadásának és átöröklésének fontos érve mind az anya, mind az apa szerepeltetése. Az *édesanyám* szó emellett csak e fenti két versben szerepel, nyilván ezért is tűnik föl, és ezért is rokonítja a két szöveget egymással.

Az [*Édesanyám, egyetlen, drága...*] című versben-töredékben az anya mint Szűz Mária jelenik meg, mint „szüzesség kinyílt virága” és mint „önnön fájdalmas boldogsága”, itt, elemzett versszövegünkben az anya mint az irgalmat megadni képes erő. Ez szintén lehetne Szűz Mária, ha már a vers irgalom szava a keresztény liturgiához kapcsolta a szöveget.⁷ Másfelől viszont nem idegen még attól a József Attilától sem, aki 1937-ben több istenkereső verset is írt, az a gondolat, hogy az isten helyett egy ember tudja megadni az irgalmat. A szintén ekkortájt keletkezett *Tudod, hogy nincs bocsánat* soraiban így írt: „Atyát hívtál elesten, / embert, ha nincsen isten.” Igaz, itt az *atya – Atya* szójátékban az apakeresés kap hangot, de nem esik messze ettől az irgalmazó édesanya gondolata sem. És az irgalmazó apa és anya képe már a freudizmus gondolkörébe viszi át a verset. Eszerint ugyanis a szülőkkel való kapcsolat olyan, az embert lényegében meghatározó érzelmi erő, amitől az ember egész élete során nem tud elszakadni, azt dolgozza fel, elaborálja egész életében, a pszichoanalitikus kezelés során pedig azt igyekszik megérteni és beépíteni önmagába. Nem véletlen, hogy a *Tudod, hogy nincs bocsánat* a fent idézett két sor után így folytatódik: „S romlott kölkökre lertél / pszichoanalízisben.” Ez a gondolat továbbvisz bennünket egy lehetséges életrajzi magyarázathoz. Eszerint a versben azért az édesanyától kér irgalmat a költő-beszélő, mert az édesanya a büntető. Nagyon súlyos emléke volt József Attilának a buktaevés esete, amikor kisgyerekként megette a másnapra süttött buktákat, amikor pedig az édesanyja ezt felfedezte, az eszméletlenségig verte a zokogó, tőle irgalmat könyörgő gyereket.⁸ Vagyis ha ezt a történetet is beleolvassuk a vers első felébe, akkor látszik, hogy a lehetséges irgalmazó egyúttal maga a büntető.

Ezzel a történettel egy lehetséges irodalmi előképhez is eljuthatunk, mégpedig Vergiliushoz. Tóth Béla anekdotái között szerepel a következő történet: „Vergilius költői pályája egy anekdotával kezdődik. Apja nem akarta tűrni, hogy poéta legyen és megvesszőzte, mikor verselésen kapta; mire a fiú így könyörgött, önkéntelenül is pattogó hexametert mondván: Parce, pater, virgis, nunquam tibi carmina dicam. [Szűnj meg, apám, a vesszővel, sose mondok többé verset.] E hagyományos hexameternek van egy változata is: Vae, vae, care pater, nunquam iam versificabo. [Jajjaja', édes apám, többé soh'se versifikálok. Szász Károly fordítása.]”

Hogy József Attila ismerte-e ezt az anekdotát, arról nincs tudomásunk. De az egyezések, a hexameteres forma, az egysoros szerkezet, a szülőhöz való fohász-kodás, a szülő mint büntető, a verés és a versírás összefonódása mind-mind rokonítják egymással a két szöveget. Ugyanakkor a két legjelentősebb eltérés is beszédes: Vergilius az édesapjához, József Attila az édesanyjához könyörög, Vergilius azt ígéri, hogy nem ír verset, és ez mintegy a jövőre vonatkozó fogadalomként hangzik el, József Attila éppen befejez egy verset, és azt mint értéket mutatja fel – legalábbis értelmezésünk szerint.

III.

Mi fér bele egyetlenegy verssorba? Ha József Attila esztétikája szerint gondolkodunk, akkor minden: a költő egy egész világot alkot minden egyes művében, és azt mintegy a valóság elé helyezi, az olvasó azt látja mint teljes világot, amikor olvas. Hogy ez a verssor töredék, vagy teljes vers, vélhetően a textológusok és az

elemzők örökre eldönthetetlen vitája marad. Textológiai értelemben bizonyára töredék: nincs címe, nincs datálva, nincs aláírva, nem jelent meg a költő életében. De tudjuk, elsősorban a képzőművészetből, de az irodalomból is, hogy egy töredék éppúgy lehet esztétikai értelemben érvényes, mint egy befejezett alkotás. Azt is tudjuk, hogy a töredékesség időnként jelentésképző erővé válik, akár a szerző intenciója szerint, akár attól függetlenül.

Ez az 1937-es rövid vers minden bizonnyal ilyen. Befejezettsége és a befejezettséget állító szöveg tartalma éles ellentétben áll a befejezetlenséget sugalló külső formával. Formai tökéletessége éles ellentétben áll a töredék izgató és sejtető tökéletlenségével. Zártsága és végérvényessége éles ellentétben áll azzal, hogy a vers egésze önnön keletkezésének folyamatát képezi le. Személyes fájdalma, a felkiáltásokban rejlő könnyörgés pedig beleépül a sor szépségét megcsodáló befogadói élményünkbe.

JEGYZETEK

1. *József Attila összes versei*, kritikai kiadás, közléteszi Stoll Béla, Akadémiai, Bp., 1984, 566/c. vers, 2. kötet, 451. és *József Attila összes versei*, kritikai kiadás, közléteszi Stoll Béla, Balassi, Bp., 2005, 578. sz. vers, 2. kötet, 417. és 3. kötet, 239.

2. A katolikus miserendben többek között ilyen szövegek találhatóak: Pap: Uram, irgalmazz!; Hívek: Uram, irgalmazz!; Pap: Krisztus, kegyelmezz!; Hívek: Krisztus, kegyelmezz!; Pap: Uram, irgalmazz!; Hívek: Uram, irgalmazz! A liturgia a személyes névmással azonosított és nem azonosított változatot egyaránt használja (Uram, irgalmazz! Uram, irgalmazz nekünk!). *Római Misekönyv*, második, hivatalos kiadás, Szent István Társulat, Bp., 1991. <http://tar.liturgia.hu/Dokumentumok/Romai%20Misekonyv-/MISSALE%20ROMANUM%201991.%20-%20hun.pdf>

3. Fenyő D. György, *József Attila hexameterai*, Új Forrás, 2007/10, december, 17–37.

4. Több történet szól arról, hogy József Attila az utolsó három évben sokszor keserűen, sokszor dicselkedve mondta magáról, hogy verset írni mindig tud, és több olyan verse is keletkezett ekkortájt, ami határidőre és megrendelésre készült. Az egyik ilyen történetet leírja: Selyem Zsuzsa: *Fehérek közt – József Attila: Thomas Mann üdvözlése*, 1937, Európa, Látó, 2005/4 <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00026/03.html>. Ugyanakkor a *Szabad-ötletek jegyzékében* megjelenik az amiatti keserűség is, hogy azonosítják a verseivel, holott az ember más, mint a verse, a személyiségnek pedig másra van szüksége, mint a versek miatti elismerésre: „a Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy /a verseim nem én vagyok: az vagyok én, ami itt irok”. József Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke*, közléteszi Stoll Béla, Atlantisz, Bp., 1990, 81, 3–4. sorok, 30.

5. József Attila, *Irodalom és szocializmus = József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, közléteszi Tverdota György és Veres András, sajtó alá rendezte Sárközi Éva, L'Harmattan, Bp., 2018. I–II. kötet, 440–446. sor.

6. Tverdota György, „*Mindenség a semmiségbe...*”. *Kísérlet a „Költőnk és Kora” elemzésére* = József Attila, *„Költőnk és Kora”*, bemutatja Tverdota György és Vas István, kéziratár, Magyar Helikon, Bp., 1980, 25–27. A vers Kosztolányi-féle fordításának első megjelenése: Nyugat, 1921/4, 286.

7. Szabolcsi Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Akadémiai, Bp., 1998, 799–800. Tarnóc Márton, *A régi magyar költészet és József Attila* = Uő., *Kettős tükrök*, Magvető, Bp., 1988, 349–356. Beney Zsuzsa, *A két anya* = Uő., *József Attila-tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp., 1989, 11–98.

8. A lehetséges kapcsolatra Stoll Béla hívta fel a figyelmet: József Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke*. A 9,1–6. sorokhoz írt jegyzet: 67–69. *József Attila összes versei*, 2005, 578. sz. vers, 2. kötet, 417. és 3. kötet, 239.

9. A lehetséges kapcsolatról Farkas János László írt először: Farkas János László, *Logika, de. Világosság*, 1999/12, 65–87. Az anekdota forrása: Tóth Béla, *Szájrucl szájra. A magyarság szálló ígéti*, 2. jav. bőv. kiadás, Athenaeum, Bp., 1901, 286.